

Het 'verloren' Paradijs van de jager-verzamelaar

Over de invloed van bevolkingsgroei en grootschalige landbouw op de positie van de vrouw en de rol daarin van het Christendom en het Genesisverhaal

Ine van Staveren

De schepping en verdrijving uit het Paradijs, Giovanni di Paolo, 1445.

Dat het verhaal van Eden in Genesis een allegorie is voor de overgang van de jager-verzamelaarscultuur naar een landbouwcultuur is geen nieuw idee. Verschillende schrijvers en denkers hebben dit onderwerp bestudeerd, maar de Britse antropoloog, filmmaker en schrijver Hugh Brody (geb. 1943) heeft hierover een bijzonder schokkend boek gepubliceerd: *De andere kant van het paradijs, over jager-verzamelaars, boeren en de verdeling van de wereld*.¹

Onze landbouwcultuur is volgens Brody, niet alleen de oorzaak van een voortdurende, ecologische afbraak maar kenmerkt zich ook door een agressief, expansief en rusteloos *nomadisme*. Onze agressieve landbouwcultuur onderwerpt, verjaagt of decimeert de jager-verzamelaarsculturen die al eeuwenlang verbonden zijn aan hun geboortegrond. Brody's fascinerende stelling is zodoende compleet in tegenstelling met de gangbare blanke West-Europese vooroordelen over de JV volken en over de eigen Europese landbouwcultuur.²

In 1974 verblijft Brody als ambtenaar van het Canadese ministerie van Indianenzaken & het Hoge Noorden in Pond Inlet. Het is zijn taak, nadat hij een taalcursus van de Inuktitut heeft gevolgd, om gefundeerde adviezen te geven aan Canadese beleidsmakers - Inuktitut betekent op de manier van een Inuk, persoon of mens, een term die nu gebruikt wordt voor de Eskimo's in Canada en het Noordpoolgebied. De nederzetting Pond Inlet is door de Canadese regering gesticht voor een inheemse bevolking, een jager-verzamelaarscultuur, zodat ze hun jagerskampen konden verlaten.

Pond Inlet is een Inuit-gemeenschap gelegen op de noordpunt van Baffin Island, boven de Poolcirkel en 2500 km ten noorden van Montreal.

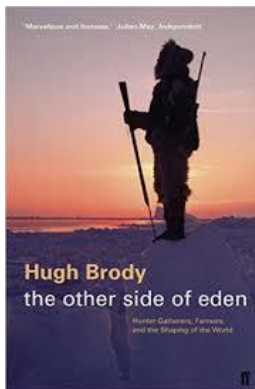
Brody's maandenlange verblijf bij een Inuit-familie, met wie hij zeer betrokken raakt, leest als een avonturenroman. In poëtische bewoordingen verhaalt hij over de complexiteit van hun taal en over hun opvoedingsmethoden, overlevingstechnieken en familierelaties.

Hij is zeer onder de indruk van hun egalitaire samenleving - in de taal van de Inuktitut maken ze geen onderscheid in geslacht - en van hun wederzijds respect en zorg voor elkaar en hun eerbied voor voorouders, dromen, dieren en geboorteland.³

Zoals hij vertelt hoe een Inuit-moeder haar meisjesbaby koestert, is ontroerend. Het meisje draagt de *atig*, de naam en geest van haar overleden grootmoeder, en de moeder spreekt

haar pasgeborene beurtelings toe met 'dochter' en 'moeder'. Ook de grootvader noemt het kleintje liefdevol 'zijn vrouw' of roept haar aan met de koosnaampjes van zijn overleden echtgenote.

Dit verblijf verandert Brody's leven. Dertig jaar later gebruikt hij zijn dagboeknotities en persoonlijke ervaring uit jaren van wereldwijd onderzoek - waaronder ook zijn verblijf bij Indianenstammen in West Canada en bij de Kung San in Zuid-Afrika - om de gezamenlijke en individuele levensverhalen van JV te beschrijven.

Hij leeft mee met hun tragedies zoals de sociale vernederingen, het fysieke misbruik en de geforceerde scholing en opvoeding, waaronder het traumatische verblijf in bijv. Canadese katholieke kostscholen. Ook benoemt hij het falende hervestigingsbeleid, de afbraak van eigen taal, van gemeenschap en culturele identiteit en het verlies van levens door dominante agrarische gemeenschappen, die hun omsluiten en binnenvallen. Hij bewondert hun pogingen om te overleven en om hun manier van leven te behouden tegen herhaalde golven van blanke boeren, van alcohol, ziektes, politieke en militaire aanvallen, landjepik en van ontwrichting op hun eigen geboortegrond. En hij zet zich daarbij ook in voor hun rechten.⁴

Zijn kennis levert een schat aan informatie over de JV, maar zijn compassie kan niet anders als confronteren. Opeens ben je heel dicht bij de grootste populatie van JV wereldwijd, zoals zij in deze eeuw nog altijd in Canada leven.⁵ Daar vormen zij een belangrijk deel van de cultuur, geschiedenis en samenleving en dat terwijl onze Europese cultuur de JV meestal zien als een prehistorische fase in onze mensheidsgeschiedenis.

Brody is gefascineerd door hun totaal andere levensstijl, zoals hun bekwaamheid om zowel voor als in de tegenwoordige tijd te leven en hun kundigheid om geestelijk te reizen tussen natuurlijke en bovennatuurlijke werelden terwijl ze hun jachtgebied doorkruizen⁶, planten verzamelen of elkaar verhalen vertellen, met slechts één doel: een mythe te creëren. De JV zijn er niet op uit om de wereld te veranderen maar om de signalen, cyclussen en transformaties in hun leefomgeving te herkennen en hun plaats daarin te begrijpen.

'De verschillen tussen JV en boeren of andere leefgemeenschappen hebben niets te maken met evolutie of met ongelijke niveaus van civilisatie,' betoogt hij. 'Wij zijn allemaal menselijke tijdgenoten ongeacht ons erfgoed of waar we ook leven. Maar alom leeft de overtuiging dat JV in marginale gebieden leven die nog niet "ontwikkeld" zijn en dat ze vanuit het oogpunt van de niet-JV dus *helaas* niet leven op plaatsen waar 'winstgevende' landbouw is.'⁷

Genesis en de boeren

In het hoofdstuk *Schepping* legt hij uit dat het Bijbelse verhaal van Genesis, het verlies van Eden en de voortdurende vervloekingen over de mensheid, de weg volgt van boeren en herders die zichzelf het recht toe-eigenen om de wilde natuur te temmen, te exploiteren, om te vormen, te bevolken en te onteigenen enz. Deze geforceerde bezettingen zijn generationaliseerd en worden als enige waarheid opgedrongen onder het mom van de vooruitgang van noodzakelijke, koloniale machten, van Christendom, kapitalisme, Westerse expansie, geforceerde landclaims en van menselijke diaspora.⁸

Voor dit uitzonderlijke betoog put hij uit zijn Joodse opvoeding. Als kind van Joodse immigranten met familiewortels in Oostenrijk, Rusland en Oekraïne groeit hij op in Engeland en leert Hebreeuws in de *cheider*. Dat is een wekelijks klasje waar de Joodse kinderen van Sheffield onderricht krijgen in de verhalen en rituelen van het Joodse volk. Zo wordt hem al jong het verhaal van de schepping aangereikt.⁹

Genesis is een universeel verhaal, stelt Brody, en niet zomaar een mythe, maar *de* mythe. Door de vorm als een gedicht is het absoluut geen wetenschappelijke verhandeling. Nog altijd is Brody onder de indruk van de magische klanken in de Hebreeuwse beginwoorden: *'Deze woorden klinken niet als flarden geschiedenis maar als de muziek van het begin van een wereld waarin mijn plaats met name genoemd wordt.'*¹⁰ Maar wiens levenswijze wordt hier weergegeven en onderschreven? Wiens standpunt wordt er gerechtvaardigd? Dit soort vragen moeten ook gesteld worden, meent hij.¹¹

Berei'shit "In the beginning" opening word in Hebrew scripture of Genesis, www.electrummagazine.com.

Als de schepping voltooid is en het eerste mensenpaar een Utopia vol overvloed krijgt, blijkt hun leven in de tuin af te hangen van hun correcte gedrag. Het is de taak van Adam (= mens en die heeft dezelfde stam als *Adamh* = aarde) om de grond te bewerken en alles wat groeit te verzorgen. Dit is al de eerste aanwijzing dat de menselijke conditie die hier vorm krijgt, behalve die van veehouder - en God schiep het wilde gedierte en het vee naar zijn aard om onderworpen te worden enz. - ook die van boer is.¹²

Wanneer Adam en Eva de vruchten eten van de begeerlijke boom, kondigt God straffen aan: *de aarde zal onvruchtbaar en vol onkruid worden, de mensen moeten 'de gewassen des velds' eten en om genoeg planten ('brood') te krijgen moet de mens zijn leven lang zwoegen.*

In die ballingschap schenkt Eva het leven aan Kaïn en Abel. Kaïn is de landbouwer die de aarde bewerkt en Abel de herder die het vee weidt. Maar er is tweedracht tussen de broers. Beiden willen een offer brengen. Kaïn brengt daarvoor vruchten of groenten, maar Abel offert het vetste dier van zijn kudde. Als God vervolgens blijer is met Abels offer, doodt Kaïn de landbouwer zijn 'broeder' Abel de veehoeder.¹³

Gaat het hier alleen om tweedracht tussen de broeders of is het een gevecht tussen twee culturen? Als het alleen een strijd tussen twee broers betreft, dan zou hun middel van bestaan echter niet genoemd hoeven worden.

Kain vlucht met zijn clan van God weg en naar het land van Nod, 1880, Fernand Cormon (1845-1924).

Dan moet Kaïn en zijn gezin wegtrekken. Hij vlucht naar het land van Nod - een Hebreeuws woord voor zwerven - en 'vestigt' daar een nieuw thuis.

De succesvolle en creatieve afstamming van Kaïn sticht vervolgens steden vol ambachtsmensen. Maar dat is ook een cultuur met hiërarchie, met rijken en armen, met heersers en slaven én met de onderwerping van het land aan de stad. En deze stadstaten veroorzaken door hun expansie vele oorlogen.

De ontwikkeling van de landbouwcultuur in het nageslacht van Kaïn gaat verder. Daarbij is de familie de kern van alle activiteit en veiligheid, want voor mensen die moeten zwerven is *niet* het land, maar de afstamming bepalend en die is patrilineair. De mannen gaan er op uit om land te zoeken, waar hun vrouwen kunnen wonen en kinderen baren: een volgende generatie van erfgerechtigde zonen. Het sociale systeem in Genesis 5 is dat van de landbouwer.¹⁴

De afstamming van Adam voert het verhaal van Genesis vervolgens naar Noach en zijn zonen. Cham wordt door zijn vader Noach vervloekt bij het zien van zijn naaktheid en de zoon zit daardoor klem in het conflict dat de vervloekingen hebben veroorzaakt: enerzijds is het moeilijk om opbrengsten uit het land te krijgen, anderzijds moeten vaders veel kinderen verwekken.

De verbanning uit het paradijs, de schraalheid van de aarde, de zwaarte van het leven, de onderdrukking van de vrouw, de verjaging van Kain, de overheersing van Kanaän: alle vervloekingen van Genesis worden vergroot door de herhaalde vermaning van hun God dat de mens zich moet vermenigvuldigen, over alle delen van de aarde trekken en heersen over alle andere vormen van leven. Ze zijn vervloekt omdat ze geen vaste thuisgrond hebben, akkers moeten bewerken en dieren verzorgen in gebieden die schraal en onbekend zijn.¹⁵

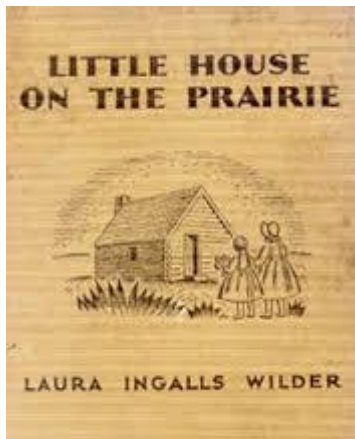

De dronkenschap van Noach, Giovanni Bellini, 1430-1516
Noach 's naaktheid kan ook het gevolg zijn van zijn verlies van eenheidsbewustzijn. Het contact met zijn vrouwelijke (creatieve en gevoelige) kant is dan alleen nog door dronkenschap te ervaren.

Lijkt deze confrontatie met onze vermeende, superieure voorbestemming door een mannelijke, Bijbelse God mij al schokkend genoeg, Brody spaart die gevoelens niet in zijn volgende onderbouwing.

Het verlies van het paradijs

De boerderij lijkt een fraai nest waarbinnen de volmaakte familie gedijt: een paar akkers en een groepje gebouwen scheppen met elkaar het beeld van een volmaakt en eeuwig thuis, als in een paradijs! Maar de familieboerderij kent vooral veel heftige energie en rusteloosheid met lange arbeidsdagen voor man en vrouw, waarbij vele kinderen nodig zijn als arbeidskrachten, die de last van het vervloekte land moeten helpen verlichten.¹⁶

Eerste uitgave in 1933. Brody noemt o.a. haar verhalen als voorbeeld van een geïdealiseerd boerenbestaan. Uit de geschiedenis blijkt inderdaad hoe deze landbouw pioniers in de jaren '30 met hun graanteelt op de prairievlakten, een ongekende ecologische ramp veroorzaakten: de Dustbowl.

Landbouwers zijn uitermate vruchtbaar en in Europese plattelandsfamilies hebben zij meestal vier tot acht kinderen, maar veelal ook tien of meer, en ondanks periodieke catastrofes dragen ze zo bij aan een verbluffende bevolkingsgroei.

Door de nieuwe economie van de landbouw kan in een paar eeuwen tijd de bevolking toenemen van 0,1 individu per km² tot 5-10 per km².¹⁷

Als gevolg van deze groei en uitbreiding van boerenbedrijven, tot het niet meer kan, ontstaat er migratie, zoals in Ierland eind van de 19e eeuw, en het gevestigde platteland gaat daarom mensen *exporteren*. De stroom van emigranten wordt standaard onderdeel van het boerenleven in een mengeling van landbouw en oorlogvoering. De vestiging van kolonisten uit Europa vanaf het einde van de 19e eeuw in het westen van Canada was één van de grootschaligste en snelste mensenverplaatsingen uit de geschiedenis. *Bevolkingsoverschot* is daarmee een strategie om het landbouwersbestaan in stand te houden in weerwil van overbevolking en armoede.¹⁸

Maar JV passen niet in de vervloekingen van Genesis, zij hopen niet dat ze veel kinderen krijgen, zij gaan niet heen en vermenigvuldigen zich. *Hun systeem is gebaseerd op de overtuiging dat waar zij wonen het paradijs is en dat ballingschap vermeden moet worden.*

Landbouw roept dus de vervloekingen van Genesis op. Boeren hebben altijd twee idealen, allereerst 'thuis best', maar ook verovering en avontuur, in een mengeling van landbouw en oorlogsvoering. Dus niet twee paradijzen maar *helemaal geen paradijs!*¹⁹

De familieboerderij is de oorzaak van hun nomadische bestaan. Boeren zijn kolonisators en om hun landhonger te verdedigen beweren ze expliciet dat degene, die het zonder die voordelen moet stellen daarom in het materiële en sociale nadeel zijn: en dus is de landbouwcultuur een beschaafde staat waar een ieder naar zou moeten streven.²⁰

Maar Genesis is *niet* de universele waarheid over de menselijke conditie. Deze verspreiding van de landbouw heeft vele oorspronkelijke JV culturen vernietigd en besmettelijke ziekten door de veehouderij heeft meer mensen de dood ingedreven dan het landbouwers-talent voor oorlogsvoering. JV hadden geen immuniteit tegen deze ziektes en in sommige delen van

N. Amerika werd 75% van de inheemse bevolking weggevaagd door ziektes van de kolonisten.²¹

De taal van de overwinnaars

Brody fundeert de overmacht van boeren ook op het werk van V. Gordon Childe, een Australische archeoloog en filoloog, die een lijst opstelt van 66 zelfstandige naamwoorden die acht, ver uit elkaar liggende, Indo-Europese talen met elkaar gemeen hebben. Daaronder bevinden zich 15 zelfstandige naamwoorden. Zij verwijzen naar de landbouw waaronder schaap, geit, paard, varken, stier, koe, ruïen, vee, kaas, boter, graan, brood, ploegvoren en ploegschaar. En hoe leefden de sprekers van deze Indo-Europese taal? Juist, zij zijn boeren!²²

Op basis van archeologische vondsten verklaart ook de Britse archeoloog en paleo-linguïst Colin Renfrew, dat de landbouw zich vanuit de vruchtbare halve maangebied in alle richtingen verspreidde, maar het meest naar het Noordwesten van Europa.

Neolithische woonstee, Skara Brae, Orkney

Van graanzaad dat in het Neolithicum rond 3000 v.Chr. in Orkney gezaaid werd, kan door koolstofdatering een lijn worden getrokken dwars door Europa, via het vroege Neolithicum in Griekenland, naar Anatolië.

Door hun omvangrijke populatie is de stuwkracht van boerensamenlevingen namelijk vele malen groter dan hun tijdgenoten die als JV leefden.

Combineren van economische en linguïstische geschiedenis, met archeologie en antropologie geeft zodoende logische verbanden te zien. De overheersing van een taalfamilie schept een beeld van dominantie

door boeren over de JV. Boeren gedreven door landzucht zetten met grote legers en veel agressie hun kracht bij, want JV zouden hun manier van spreken niet opgeven tenzij ze overmeesterd en overheerst worden.²³

Er zijn meer opvallende verbanden tussen landbouw en oorlogvoering want boeren concurreren evenzeer met elkaar als met JV. Boeren zijn kwetsbaar voor weer, voor onkruid, voor plagen en voor diefstal van oogst. Ze moeten agressief zijn om hun levenswijze te kunnen verdedigen. Vanaf het allereerste begin hebben ze geleerd hoe ze hun ploegscharen konden omsmeden tot zwaarden.²⁴

Orale traditie

Hoe belangrijk taal is bij het claimen van land tussen de JV en de kolonisator getuigt de rechtszaak Delgamuukw in de jaren '80 van de twintigste eeuw.

In veel JV samenlevingen uit het noordwestelijk kustgebied van Canada is het zingen van een lied en het vertellen van een geschiedenis de belangrijkste uitdrukkingsvorm om de rechten op het land te laten gelden maar ook in de manier waarop ze dat gebied beheren. In hun mondelinge cultuur lopen de feiten en metaforen door elkaar.

De kolonisator heeft alleen zijn juridische stelsel op Europese grondslag, waarbij de eigenaar van het land een officiële acte heeft.²⁵

Bij deze rechtszaak claimden twee tribale samenlevingen, de Gitxsan en de Wet'suwet'en, jurisdictie over een gebied van ruim 100.000 vierkante kilometer. Om rechtsongelijkheid op basis van hun orale cultuur te voorkomen, eisten zij dat ze hun rechten op hun eigen wijze van verhalen en liederen zouden 'bewijzen'.

Daarmee ontstond de langstdurende zaak van de rechtspraak in Noord-Amerika met 243 procesdagen. Een belangrijke rol speelde Mary Johnson, een zeer gerespecteerde oudste van de Gitxsan, die tegen alle weerstand en uiterlijk vertoon van de rechters, haar imposante verhaal deed en o.a. een klaaglied zong over de hongerdood van haar broer in een winterperiode. Daarbij werd ze aangekeken door een ongeduldige en minachtende opperrechter²⁶. Hoewel deze rechter uiteindelijk de claim afwees, werd zijn oordeel enkele jaren later door de Canadese regering gelukkig nietig verklaard.²⁷

Voor het noordwestelijk kustgebied in Canada was het niet ongevoerd dat een vrouwelijke oudste haar land claimde, want de gebieden en visgronden waar de mannen op grote dieren jaren, worden overgeërfd via de vrouwelijke lijn en zijn vaak in bezit van vrouwelijke stamleiders.²⁸

Uit de vele studies van het voedingspatroon van JV blijkt verder dat de jacht op grote dieren door mannen *minder* voedsel oplevert dan het jagen en verzamelen van de vrouwen. Het welzijn van deze samenlevingen is daarom afhankelijk van de economische activiteiten *van beide geslachten* en zij genieten onderling erkenning en respect waarbij dominantie ontbreekt.²⁹

De ontwikkeling van grootschalige landbouw verandert zodoende de positie van de vrouw, maar daarover straks meer.

Brody geeft met zijn onderbouwing een ontluisterend inzicht in de agressie en superioriteit van de landbouwcultuur. De tweedeling tussen JV en boeren is misschien wel de belangrijkste ontwikkeling in onze mensheidshistorie die wij ons bewust kunnen worden. De dramatische verschillen tussen jagen-verzamelen en landbouw vormen *de kern* van die geschiedenis.

Mrs. Fred Good and her mother Gamlakyet at Kitwanga village, British Columbia. Gitxsan. 1910.

Landbouwcultuur en de positie van de vrouw

Met de overgang naar grootschalige agrarische samenlevingen verloren vrouwen hun belangrijke productieve rol zoals zij die in de JV cultuur, maar ook in de inheemse tuinbouwculturen hadden, concluderen de antropologen M. Kay Martin en Barbara Voorhies. Zodra erfelijke goederen als land en vee, belangrijke en beslissende factoren worden voor het succes in voortplanting, ontstaat er bij de erfenis een geslachtsbevoordeling met een patrilineair systeem die naar rijkdom leidt maar ook naar sekse ongelijkheid.³⁰

Martin en Voorhies betogen in hun boek *Female of the Species*³¹, dat vrouwen bijna altijd een lage status hebben in agrarische samenlevingen. Mannen hebben de leiding over de economische activiteiten en vrouwen worden verbannen naar het huishouden en de opvoeding van kinderen. Zodoende ontstaat er een tweedeling tussen binnen en buiten.

Patronen van man-vrouw relaties zijn volgens hun altijd aanpassingen aan de basis-ecologische, technische en economische kenmerken van een samenleving. De agrarische

wereld is duidelijk een mannenwereld, waarbij hun monopolie in de economie voortkomt uit het fysiek zware, agrarische werk.

Voor vrouwen had het verlies van hun productieve rol daarom allerlei negatieve gevolgen. De ontwikkeling van akkerbouw leidde ook tot een snelle toename van sociale samenlevingen. Martin en Voorhies speculeren dat samenlevingen die zich in een overvloedig, bebouwbaar land ontwikkelden meest matrilineair waren, waarbij vrouwelijke familieleden zich voor de exploitatie van de gemeenschappelijke velden met elkaar verbonden en waarbij de gerelateerde mannen als verbindende schakels fungeerden tussen nakomelingen en lokale groepen.³²

Het rondleiden van de Struik, Meisjesvolksritueel tijdens de Pinkstertijd voor een goede oogst, NW Oekraïne, Map Oost-Europese vrouwelijke volkscultuur en mythologie, Hans Eisma, 2014.

matrilineaire tuinbouwcultuur. Uit hun onderzoek blijkt verder hoe mannen zich de productieve rol van vrouwen toe-eigenen, hoe families steeds groter worden in aantal en duidelijk patriarchaal gericht zijn en hoe het *mythologiseren* van de natuurlijke *inferioriteit* voor vrouwen daarbij *steeds meer* vorm krijgt.³³

Maar daar waar aanzienlijke competitie in de beschikbaarheid van land was, lijkt de lokalisatie van gerelateerde mannen belangrijker. Polygamie kan een aanpassing zijn aan zulke omstandigheden, waarbij een man verschillende vrouwen heeft, die hem helpen bij de teelt en de oogst.

De voortdurende vraag naar grotere productiviteit leidde vervolgens tot ontwikkelingen in de landbouw zoals bemesting, irrigatie en het gebruik van de ploeg. Die druk om te produceren en de zwaardere arbeid droegen bij aan het bespoedigen van de teloorgang van de

Het verlies van gelijkwaardigheid

Te vaak wordt aangenomen dat de agrarische ontwikkeling een onvermijdelijkheid is in onze menselijke evolutie, terwijl (ook) die verandering het gevolg is van een *aanpassing* aan omstandigheden. De alles bepalende factor voor zulke belangrijke wijzigingen in onze samenleving en in onze economische strategie is de *bevolkingsdichtheid*. Daar waar de bevolking groeit, ontstaat er druk op de landbouwgrond om jaar in jaar uit productief te zijn. In eerste instantie stuit die onvermijdelijke agrarische transitie op weerstand van dorpsbewoners, die genoeg land hebben voor wisselteelt en daarnaast in hun eiwitten voorzien door jagen, vissen en vee. Waarbij de koeien en schapen geweid worden op velden ver van hun gewassen. Een intensievere landbouwcultuur eist van hun een behoorlijke uitbreiding in werk, zoals het houden van dieren in stallen of het graven van kanalen voor irrigatie. Bovendien heeft die verandering ook sociaal-politieke gevolgen.³⁴

Bevolkingsdichtheid is zodoende tegelijk oorzaak en gevolg van de intensieve cultivering en het productiesucces. Bij een onderzoek naar samenlevingsgrootte onder 43

tuinbouwsamenlevingen en 66 agrarische samenlevingen blijkt dat van de dorpen, die tot 400 inwoners hebben bijna 80% een tuinbouwcultuur bedrijven, terwijl dat bij steden van 5000 tot 50.000 inwoners nog maar 9% is. 55% van de intensieve landbouw ondersteunt daarmee steden van 5000-50.000 mensen.

In de meerderheid van de agrarische samenlevingen gaat politieke centralisatie en vorming van naties dus samen met de transitie naar intensief boeren.

Maar wat gebeurt er met de productieve rol van vrouwen in die omslag van tuinbouw naar landbouw? In het bovenstaande voorbeeld wordt bij tuinbouwsamenlevingen nog 50% van het werk door vrouwen gedaan en 33% door man en vrouw samen. In de landbouwsamenleving wordt 81 procent van het werk door mannen gedaan en *nog maar* 3% door hun samen.³⁵

Door de intensieve landbouw verandert zodoende de productieve rol van de vrouw en verliest zij haar gelijkwaardigheid.

Een egalitaire samenleving lijkt daarom alleen mogelijk te zijn in een JV cultuur of in een kleinschalige tuinbouwgemeenschap, waarvan de bevolking wat betreft zijn voedselvoorziening **niet** boven de capaciteit van de gemeenschapsgrond komt.

Daaruit kun je concluderen dat gelijkwaardigheid van de vrouw afhankelijk is van hoe wij ons als bevolkingsgroep wat betreft voedselvoorziening tot de natuur verhouden. JV zijn het meest duurzaam, want hun leefwijze is gebaseerd op een diep respect voor de natuur, waarmee zij één zijn: *Niet zorgen voor het land betekent een moreel risico dat spiritueel gevaar met zich meebrengt*³⁶.

Het meisjes-volksritueel ter opwekking van regen tijdens een droge periode. Zuid-Slavische cultuur, Russische hedendaagse tekening van Nikoláj Fomín. Dodola. Map Oost-Europese vrouwelijke volkscultuur en mythologie, Hans Eisma, okt. 2013.

Zorg voor de schepping

Die zienswijze komt overeen met de werkelijke betekenis van Genesis.

Volgens de Oudtestamentica en Tempeltheoloog Margaret Barker is onze vermeende heerschappij over de aarde gebaseerd op een verkeerde uitleg van Genesis. Waarbij dit Bijbelverhaal ook voor mensen die niet kerkelijk zijn opgevoed, als *de waarheid* uit onze mensheidsgeschiedenis geldt.

De eerste Christenen stelden volgens Barker het eeuwigdurende verbond namelijk voor als een stelsel van banden die de gehele schepping bij elkaar hield in een systeem dat verbonden was met de Schepper, de bron van dit leven. Zonde werd gedefinieerd als alles dat dit verbond verbrak, en werd vertaald als 'ongerechtigheid' maar het betekent letterlijk: vervorming. Als er teveel banden werden verbroken of vervormd, zou het hele systeem ineensstorten. Die zonde of vervorming is de oorzaak van die verschrikkelijke beelden uit de Apocalyps: vallende sterren, schuddende bergen en een hemel die oprolt als een krul. (Openb. 6.12-4)³⁷

In een lezing voor het United Nations Environment Project in Geneve (2006) is ze nog explicieter: de mensen zijn de priesters van de schepping en *de zorg voor die schepping is hun erediens en plicht*. Gerechtigheid en rechtvaardigheid zijn deel van de natuur en niet alleen als noodzaak voor een menselijke, sociale samenleving. Gerechtigheid in de natuur ontkennen, resulteert in een catastrofe, het is een oordeel dat niemand kan ontlopen. *Rechtvaardigheid*, in Bijbelse betekenis, is de staat waarin alles hersteld is naar zijn juiste plaats en *gerechtigheid* is het middel om dat herstel te bewerkstelligen. Het is daarmee een proces van heling, een manier om de zaken recht te zetten.³⁸

Met Barkers formulering blijkt de betekenis van de Genesisteksten overeen te komen met de wereldwijde, inheemse eerbiediging van een sacrale natuur.

Een spirituele verbinding welke vervolgens verstoord is door de agressieve landbouwcultuur en het daarmee gepaard gaande verlies voor de vrouw van haar productieve rol. Haar aandeel omvatte echter veel meer dan haar deel in het jagen en verzamelen. Zij was ook de *schakel* met het actief vrouwelijk scheppende beginsel, en die belangrijke, spirituele verbinding is nog steeds de belangrijkste basis voor een duurzaam en menswaardig bestaan.

Ook historicus, theoloog en symbooldeskundige Annine van der Meer noemt de overgang van jager naar boer, als een ingrijpende crisis van luiere naar ploeteren. Slechtere voeding en het harde werk doen de levensverwachting dalen en door intensieve veeteelt ontstaan er ziekten en epidemieën.³⁹

Een jagerscultuur gedijt in een omgeving met weinig mensen: zij weten dat het natuurlijk draagvlak van hun territorium *niet overbelast* mag worden. Maar voor de boerinnen vormt de constante en regelmatige voeding van planten in combinatie met melk en vlees van gefokte dieren, ook een nieuw probleem: zij hoeven minder borstvoeding te geven en raken eerder zwanger. De bevolking neemt toe en naarmate de maatschappij verstedelijkt neemt de vooraanstaande positie van vrouwen in vroege landbouwculturen geleidelijk af.⁴⁰

In haar nieuwste boek over Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes is ze nog specifiek over die machtspolitieke noodzaak van bevolkingsgroei en de agressie van de Romeinse Kerk tegenover wijze vrouwen en hun oeroude natuurkennis over o.a. geboortebepanking. Het is de belangrijkste reden voor het Kerkinstituut om hun te vervolgen tijdens de dramatische heksenjacht gedurende vier eeuwen.⁴¹

Een ontcrachting van de vrouw, die zodoende in een vicieuze cirkel raakt: zij verliest haar geestelijke en fysieke integriteit door de achterstelling in de patriarchale Roomse kerk.

Deze kerk dwingt haar vervolgens met het verbod op geboorte beperkende middelen tot baren – zo was het leven van mijn grootmoeders⁴² –, waardoor de bevolking explosief toeneemt. Die groei veroorzaakt weer een enorme druk op onze landbouwgronden om voedsel te produceren waarbij geen ruimte meer is voor een spirituele verbinding met de natuur⁴³ en zo raakt het natuurlijk evenwicht, ook tussen man en vrouw, voorgoed verstoord.

Learning from Ladakh

Kunnen we terug naar een JV cultuur? Het lijkt een lachwekkend idee maar als we begrijpen hoe hoogstaand deze culturen in het verleden zijn geweest, zoals blijkt uit de archeologische opgravingen van Gobekli Tepe in Anatolië of van de Jomon cultuur in Japan, dan hoeft dat geen stap terug te zijn.

Onze onevenwichtige visie op de ontwikkeling van JV naar landbouwer, onze vermeende heerschappij over de natuur en de mannelijke dominantie in wetenschap en religie is echter zo ingesleten, dat een duurzame verandering de weg van kleine stappen gaat.

Of het nu gaat om de enorme vergezichten en heling die de hedendaagse vrouwengeschiedenis ons biedt in de puzzel van onze psyche of om de populariteit van wildplukken, aanleg van voedselbossen en ecologisch landherstel: zeer plaatselijk en in kleine groepen is al een bijzondere kentering gaande.

In mijn roman *Tussen aardappels en aardolie*⁴⁴ beschrijf ik hoe agressief de grootschalige landbouw zich beweegt tegenover de natuur door intensieve mechanisatie, kunstmestgebruik en chemische gewasbescherming. De druk op boerenfamilies door de lage voedselprijzen en de hoge grondprijzen is enorm waarbij de vrouw/boerin moet worstelen voor nog enige spirituele verbinding. Daarmee is de landbouwgrond verworden tot een productiemiddel dat met man en macht tot hogere opbrengsten wordt geforceerd. En deze agressieve landbouwmethode, die wij als Westerse landen exporteren, zorgt ook in ontwikkelingslanden voor dramatische gronderosie, teruggang in biodiversiteit en verlies van kleine familieboerderijen, die volgens de VN juist bijdragen aan voedselzekerheid.

De kleinschalige landbouwcultuur in Ladakh is echter een voorbeeld van hoe duurzaam en paradijselijk een samenleving kan zijn, **maar bevolkingsgroei behoort dan ook niet tot hun cultuur**, zo stelt de Zweedse taalkundige, schrijfster en activiste Helena Norberg-Hodge in de film *Ancient Futures, Learning from Ladakh*⁴⁵, gebaseerd op haar boek met dezelfde titel.⁴⁶ Daarin beschrijft ze hoe haar verblijf bij de Ladakhi's in 1975 als tolk voor een documentaire, haar opvattingen over traditionele samenlevingen en over haar eigen Westerse cultuur totaal verandert.

Die verandering vormt de start van haar langdurige inzet om de duurzame en integere leefwijze van deze traditionele bevolking te beschermen en een wereldwijde beweging op gang te brengen die lokalisatie wil bevorderen d.w.z. het beperken van economische activiteiten tot een klein gebied. Zij stelt lokalisatie tegenover globalisering, die in haar ogen dramatische gevolgen heeft voor vreedzame en duurzame gemeenschappen zoals van de Ladakhi's. De organisatie die zij daarvoor opricht, heet thans Local Futures.⁴⁷

Eeuwenoude terrassenbouw, Themisgang village, Ladakh, Todd Merrifield, 1999.

<http://toddmerrifield.wixsite.com/images/other-landscapes>

Een egalitaire en duurzame samenleving

Ladakh, ook wel klein Tibet genoemd vanwege de overeenkomstige boeddhistische cultuur, is een afgelegen en dunbevolkt gebied in de Himalaya met droge, dorre dalen tussen hoge bergpieken, waar de inwoners leven van kleinschalige landbouw en veeteelt. Het is één van de hoogste en droogste, bewoonde gebieden op aarde.

In het jaar 1975, als de Indiase regering de grenzen van deze afgelegen provincie openstelt, maakt Helena voor het eerst kennis met de Ladakhi. Door de taal, die ze dan al vloeiend spreekt, ontdekt ze een samenleving waar geen afval of verontreiniging bestaat, waar misdaad vrijwel niet voorkomt en waar de mensen sterk en vitaal zijn. Nog nooit had ze een volk ontmoet dat emotioneel zo gezond en zelfverzekerd is.

Eén van de belangrijkste factoren voor hun levenskracht, zo constateert ze later, is hun gevoel deel uit te maken van iets dat groter is dan jezelf en van het onlosmakelijk verbonden zijn met anderen en je omgeving: *de Ladakhi's horen bij deze plek op aarde*. Zij zijn ermee verbonden door intiem, dagelijks contact, en door de kennis van hun directe omgeving met haar wisselende seizoenen (waarvan acht maanden winter), en met haar behoeftes en beperkingen.⁴⁸

De cultuur die zij observeert is het zo bijzonder waardevol, maar raakt in de jaren daarna, door de schok van economische krachten van buitenaf, in een vrije val.

'Toen ik voor de eerste keer in Leh, de hoofdstad met 5000 inwoners arriveerde, waren koeien de meest voorkomende oorzaak van een verkeersopstopping en de lucht was kristalhelder. Op vijf minuten wandelafstand in iedere richting vanuit het stadscentrum lagen gerstakkers met kleine boerenwoningen als stipjes. Maar in de tien jaar daarna zag ik Leh veranderen in een stedelijk gebied met straten vol verkeer en luchtvervuiling en met ziellose, betonnen woonkazernes in een stoffige woestijn. De eens heldere waterbeken bleken vervuild en het water ondrinkbaar. Voor het eerst bestonden er ook daklozen. De toenemende economische druk veroorzaakte werkeloosheid en competitie en binnen een paar jaar ontstond er frictie tussen verschillende gemeenschappen. Al deze zaken hadden nooit bestaan in de vorige vijfhonderd jaar!' ⁴⁹

Met het wannen van graan zuiver je het koren van het kaf door het hoog in de wind op te werpen. www.waladakh.org

In beeldende details vertelt ze over hun zelfvoorzienende, sobere en duurzame manier van leven, de kleinschalige landbouw op velden met tarwe- en gerstrassen, die in een buitengewoon doordacht irrigatiesysteem met water bevoeid worden en in het korte groeiseizoen een rijke oogst geven, maar ook over de familiemoestuinen bij de boerderijwoning en de boomgaarden vol fruitbomen op warmere, lageregelegen velden. Hoe ze gemeenschappelijk het vee hoeden op hoger gelegen weiden en hoe ze hun eigen huizen bouwen met stenen en bakstenen van leem en stro - *iedereen* kan een huis bouwen. Hoe ze elkaar helpen met die huizenbouw en de graanoogsten, hoe jong en oud deel uit maken van

hun leefgemeenschap en hoe samenwerking, zoals hulp bij geboorte, huwelijk en overlijden, in kleine sociale instituties van vier tot twaalf huishouden, de *paspun*, wordt georganiseerd.

De simpele manier waarop er recht gesproken wordt, de afwezigheid van stress en boosheid, de gewaardeerde hulp van instant-mediators bij een klein conflict en de opgewektheid en zang, zoals bij een gezamenlijke oogst, zijn volgens Helena het gevolg van de kleine en overzichtelijke sociale groepen, waarbij een ieder direct geconfronteerd wordt met de gevolgen van zijn gedrag en daar de verantwoordelijkheid voor draagt.

De boeddhistische leer en de grote rol van kloosters vormen daarbij al eeuwenlang een diepe bron van verbondenheid en inspiratie voor de bevolking waarbij *niemand om wat voor reden dan ook uitgesloten wordt*. De rol van een non bijvoorbeeld is verrassend flexibel en ongewoon. Zij woont meestal thuis, zij kan haar gezin verlaten om non te worden of juist trouwen om uit te treden, maar zij kan ook 'onwettige' kinderen hebben.⁵⁰

Traditionele Ladakh dorpen zijn verder democratisch georganiseerd, iedere familie bezit zijn eigen land (met een gemiddelde grootte van 2-4 ha) en ongelijkheid in rijkdom is *minimaal*, ongeveer 95 procent van de bevolking behoort tot de middenklas en de overige 5 procent bestaat uit een kleine groep van aristocraten en een lagere klas van timmerlieden en smeden. Maar die onderverdeling geeft geen reden tot spanning want ze ontmoeten elkaar iedere dag in een ontspannen sfeer.⁵¹

Woman's alliance of Ladakh

Een van de dingen die Helena opvallen bij haar eerste aankomst in Ladakh is de brede, spontane glimlach van vrouwen. Met hun plagerijen en openhartige praat gedragen zij zich vrij tegenover mannen. Hoewel jonge meisjes soms verlegen lijken, tonen vrouwen over het algemeen een groot zelfvertrouwen, een sterk karakter en waardigheid. Bijna alle eerste reizigers naar Ladakh doen ook verslag van de uitzonderlijk sterke positie van vrouwen.⁵²

Polyandrie, een huwelijk met meerdere mannen, vaak twee broers, komt dan (ondanks een verbod in 1942) nog veel voor en is *dé sleutelfactor* in het behouden van een relatief, stabiele populatie in Ladakh door de eeuwen heen.

Deze stabiliteit heeft op zijn beurt bijgedragen aan een balans in het milieu en in de sociale harmonie. Dat bevolkingscontrole een belangrijke factor vormt in het behouden van het milieuevenwicht is duidelijk. De link met sociale harmonie lijkt echter minder belangrijk, maar sociale onrust of strijd is *veel minder aanwezig als het aantal mensen, afhankelijk van een vaste hoeveelheid van middelen, hetzelfde blijven van generatie tot generatie. Onder die omstandigheden is de behoefte om te grabbelen en te vechten voor overleving minimaal.*⁵³ *Hoe logisch is dat!*

Moeder en dochter in traditionele klederdracht, waladakh.org.

Ongeacht de huwelijksvorm, blijft bovendien het landbezit bij de Ladakhi's intact en bij erfenis onverdeeld. Zo voorkomen ze het opsplitsen in steeds kleinere percelen. Het land gaat altijd over naar één persoon, meestal de oudste zoon, maar het kan ook de oudste dochter zijn. Omdat het land *niet* aangekocht of te koop is en privébezit van het land niet bestaat zoals in de Westerse cultuur, wordt de zoon of dochter *niet* de eigenaar van het land maar de opzichter.⁵⁴

Het evenwicht tussen man en vrouw speelt een belangrijke rol in de boeddhistische leer.

Een monnik legt aan Helena uit dat het vrouwelijke het symbool is van wijsheid en het mannelijke dat van compassie. Samen vormen zij de belangrijke essentie van hun boeddhistische religie: een vogel kan ook niet met één vleugel vliegen!

Het meest opmerkelijke wat betreft de status van vrouwen is het feit dat de informele kant van hun economie, met vrouwen in het centrum, een veel grotere rol speelt dan de formele kant. *Het huishouden is het centrum* en omdat er weinig beslissingen te nemen zijn in de buitenwereld (dat zijn vooral taken die al eeuwen op dezelfde manier gedaan en geregeld worden), is de rol van mannen veel minder belangrijk dan in onze industriële wereld.

En hoewel het verschil marginaal is, werken vrouwen over het algemeen harder dan mannen. Maar anders dan in onze Westerse cultuur, krijgen ze ook volledige erkenning voor wat zij doen. In hun agrarische samenleving is het onderhouden van een goede relatie met familie en de gemeenschap namelijk heel belangrijk, net als de kennis van het land en de zorg voor dieren. En in deze kennis blinken vrouwen uit.⁵⁵

Hun manier van leven staat echter onder druk door de agressieve westerse cultuur en de globalisering die een totaal ander consumentengedrag opdringt. Het heeft een diepgaand gevolg op de positie van de vrouw. Doordat mannen en jongelui naar de stad trekken voor werk of school, blijven vrouwen achter om voor de boerderijen te zorgen. Zodoende is hun beslissingsmacht afgenomen en hun werklast toegenomen.

Daarom heeft Helena in 1991 The Women's Alliance of Ladakh opgericht. Dit netwerk helpt de vrouwen om hun beslissingsmacht en hun invloed terug te brengen tot het niveau zoals dat eerder in hun dorpen was en het helpt hun ook om de lokale cultuur en landbouw te versterken. Meer dan 5000 vrouwen uit honderd dorpen zijn daar nu bij aangesloten.⁵⁶

Naar een nieuw Paradijs?

Dat een onherbergzaam en relatief onvruchtbaar landschap als van Ladakh eeuwenlang zo'n vreedzame, evenwichtige en gelukkige samenleving, ook wel paradijs genoemd, heeft voortgebracht, bevestigt dat een kleinschalige landbouwcultuur ook heel goed in harmonie met de natuur kan leven, *mits* aan die belangrijke voorwaarde wordt voldaan van een *stabiel bevolkingsaantal*. De afgelegen ligging van Ladakh is vervolgens een bescherming geweest voor hun uitzonderlijke, duurzame leefstijl. Een leefwijze die onder druk staat maar de inspanning om te behouden alleszins waard is en vooral ook wereldwijd kan inspireren tot een gebalanceerde en vredige leefstijl.

Het zal dan ook niet verbazen dat Helena mede oprichter is van het Global Ecovillage Network, een bond van mensen in ecologische gemeenschappen zoals eco-dorpen, die hun leven wijden aan duurzaamheid door land te herstellen en meer aan het milieu in hun omgeving te doen dan alleen te nemen. En dat zij de economische vorm van lokalisatie promoot als de economie van het geluk, *The Economics of Happiness*⁵⁷.

Terug naar een JV samenleving is dus niet perse nodig om de gelijkwaardigheid van vrouwen te herstellen maar kleinschalige landbouw, lokalisatie en *vooral integere en verantwoordelijke bevolkingsregulatie* zijn, zoals blijkt uit het verhaal van Helena, wel voorwaarden voor een duurzame verandering naar een egalitaire samenleving en bij het scheppen van een nieuw paradijs.

Daarbij helpt het om in te zien hoe agressief onze moderne landbouwcultuur is en hoe zij daarbij gesteund wordt door een patriarchaal kerkinstituut en door de politieke staat. Zij propaganderen helaas nog steeds bevolkingsgroei en dat gaat ten koste van het milieu, gelijkwaardigheid van vrouwen en van vredelievendheid.

Iedere duurzame gemeenschap die een geboorteoverschot en daardoor migratie creëert, valt terug in het oude patroon van landbouwcultuur, patriarchale onderdrukking van vrouwen en oorlog. De allesbepalende rol van het Christendom en de verkeerde uitleg van Genesis dwingen ons daarom tot een dringende *herziening*. Alleen dat noodzakelijke inzicht maakt de verandering naar een egalitaire, duurzame en vruchtbare toekomst mogelijk, waarbij ook blijvend ruimte geboden moet worden aan de bijzonder rijke en inspirerende cultuur van jager-verzamelaars. Een diversiteit in duurzame culturen waarborgt veerkracht en inspiratie.

©Ine van Staveren, april 2017

¹ Hugh Brody, *De andere kant van het paradijs, Over jager-verzamelaars, boeren en de verdeling van de wereld*, vertaling Suzan Wilde, Atlas, 2004, oorspronkelijke titel *The Other Side of Eden, Hunter-Gatherers, Farmers and the Shaping of the World*, Faber and Faber Ltd., London, 2001.

² David L. Johnson, Ph.d. author of *Life Changes*, review 2001, Curled up with a Good Book. <http://www.curledup.com/eden.htm>

³ Johnson, review 2001, Curled up with a Good Book.

⁴ Ibid.

⁵ Wereldkaart met in arcering de verspreiding Jager-verzamelaars aan het begin van de 21ste eeuw, Hugh Brody, *De andere kant van het paradijs*, 6-7.

⁶ Daarover heeft hij een ander boek geschreven: *Maps and Dreams*, Hugh Brody, Waveland Press, 1981, Faber & Faber, 2002.

⁷ Brody, *De andere kant van het paradijs*, 14.

⁸ Johnson, review 2001, Curled up with a Good Book.

⁹ Brody, *De andere kant van het paradijs*, 72.

¹⁰ Ibid., 75.

¹¹ Ibid., 75-76.

¹² Ibid., 78.

¹³ Ibid., 80.

¹⁴ Ibid., 81.

¹⁵ Ibid., 83.

¹⁶ Brody, *De andere kant van het paradijs*, 86. Deze bespreking van de familieboerderij verscheen voor het eerst, in een iets andere versie, als 'Nomads and Settlers', een essay in *Town and Country*, onder redactie van Anthony Barnett en Roger Sruton, *Town and Country*, Londen, Jonathan Cape, 1998, Noot 86, 344.

¹⁷ Brody, *De andere kant van het paradijs*, 157, quote van de archeoloog en taalkundige Colin Renfrew, Cambridge. Hij baseert zich op onderzoek van Sir William Jones, rechter in India uit de 18^e eeuw, 359. Meer in A. C. Renfrew, *Archeology and Language, The Puzzle of Indo-European Origins*, London: Pimlico, 1987.

¹⁸ Brody, *De andere kant van het paradijs*, 91.

¹⁹ Ibid., 94.

²⁰ Ibid., 161.

²¹ Ibid., 162.

²² Ibid., 155.

²³ Ibid., 156-158.

²⁴ Ibid., 159.

²⁵ Ibid., 208-217.

²⁶ Ibid., 244-245. Door de gedetailleerde beschrijving van emoties tijdens de rechtszaak voel je een plaatsvervangende schaamte. Er zit iets hatelijks achter het misbruik van de Canadese kolonisators, dat veel dieper gaat dan landjepik. Het is de vrijheid van deze JV die zonder erfzonde leven, maar toch veel meer in harmonie met zichzelf en hun omgeving zijn. Hun sacraal en intens respectvolle levenswijze zou achting en empathie af moeten dwingen maar de lompe kolonisor heeft geen enkele wil tot begrip, integendeel hij forceert zijn eigen zwaar met schuld belaste psyche aan de JV op en pleegt daarbij met de Bijbel in de hand karaktermoord: sjamanen zijn leugenaars en Christenen hebben de waarheid in pacht.

²⁷ Ibid., 208-217.

²⁸ Ibid., 267.

²⁹ Ibid., 266.

-
- ³⁰ M. Dyble, * G. D. Salali, N. Chaudhary, A. Page, D. Smith, J. Thompson, L. Vinicius, R. Mace, A. B. Migliano, *Sex equality can explain the unique social structure of hunter-gatherer bands*, 796 15 MAY 2015 • VOL 348 ISSUE 6236 sciencemag.org SCIENCE, University College London (UCL) Anthropology.
- ³¹ M. Kay Martin en Barbara Voorhies, *Female of the Species*, Columbia University Press, 1975.
- ³² Stephan K. Sanderson, *Sociological Worlds: Comparative and Historical Readings on Society*, Roxbury Publishing Company, 1995, Indiana University of Pennsylvania, Part VII Gender relations, Chapter 29, pp 298-305 which is excerpt from *The Status of Woman in Agrarian Societies*, M. Kay Martin and Barbara Voorhies, *Female of the Species*, pp 276-296, 1975, Colombia University Press. Het betoog van Martin & Voorhies baseert zich o.a. op werk van G. P. Murdock, *Ethnographic Atlas for New World Societies*, University of Pittsburgh Press, 1967 en van Ester Boserup, *Womens role in Economic Development*, G. Allen and Unwin, London, 1970.
- ³³ Ibid., 298.
- ³⁴ Ibid., 299.
- ³⁵ Ibid., 300.
- ³⁶ Brody, *De andere kant van het paradijs*, 254.
- ³⁷ Ine van Staveren, *Genesis en het milieu*, art. Nieuwsbrief Pansophia, febr. 2017, met vertaalde artikelen van M. Barker: *The Lost Paradise*, Adriatic Symposium, 2002, *Environment Theology*, 2005, en *Can Religion Help Save The Planet*, The Great Mississippi River: Restoring Balance, New Orleans, 2009. Ook te lezen op haar website www.margaretbarker.com/papers
- ³⁸ M. Barker, *The Environment, Science and Religion*, United Nations Environment Project: Geneva August 2006. www.margaretbarker.com/papers
- ³⁹ A. van der Meer, *Venus is geen Vamp*, A3 boeken, 2009, hfst 5 Na de IJstijd 105-107.
- ⁴⁰ Ibid., 109.
- ⁴¹ A. van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes, Nu naar een vrouwelijke visie*, Pansophia-Press, 2017. Dit betoog is o.a. gebaseerd op Gunnar Heinsohn en Otto Steiger, *Die Vernichtung der weisen Frauen*, Beiträge zur Theorie und Geschichte von Bevölkerung und Kindheit. (Hexenverfolgung, Kinderwelten, Bevölkerungswissenschaft, Menschenproduktion), Mammut, März Texte 1 & 2, hrsg. von Jörg Schröder; März Verlag, Herbstein 1984.
- ⁴² De dwang tot baren zou als seksueel misbruik moeten worden berecht, gezien de gevolgen: de kwantiteit van leven is belangrijker dan kwaliteit. Dat zet de mens op oneerbare wijze tegenover elkaar en leidt uiteindelijk tot oorlog en volkerenmoord.
- ⁴³ Een uitzondering zijn de biologische dynamische landbouwbedrijven maar zij vormen in Europa slechts een zeer kleine groep.
- ⁴⁴ Ine van Staveren, *Tussen aardappels en aardolie*, Uitgeverij Eko-Azakh, 2014.
- ⁴⁵ Film *Ancient Futures, Learning from Ladakh*, dir. Eric Walton, 1993, USA, ISEC International Society for Ecology & Culture. Te zien op YouTube als uitzending van Jammu Kashmir TV.
- ⁴⁶ Helena Norberg-Hodge, *Ancient Futures: Lessons from Ladakh for a Globalizing World*, 1991, Sierra Club Books.
- ⁴⁷ www.localfutures.nl
- ⁴⁸ Interview met Norberg-Hodge, *Localisation is about bringing the economy back to a human scale*, Naveen Vasudevan, InfoChange India News & Features, April 2008. www.infochangeindia.org
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ Norberg-Hodge, *Ancient Futures*, 50.
- ⁵¹ Ibid., 24-29.
- ⁵² Ibid., 50.
- ⁵³ Ibid., 43.
- ⁵⁴ Ibid., 44-45.
- ⁵⁵ Ibid., 51.
- ⁵⁶ www.waladakh.org
- ⁵⁷ <https://www.youtube.com/watch> TEDx - H. Norberg-Hodge - The Economics of Happiness